

КОНЦЕПТ «ПРОСТОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ» ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗНЕОСОБЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА

Лариса МАСЕНКО,

професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»

У статті розглянуто концепт «проста радянська людина» (рос. «простой советский человек»), що набув поширення в партійному й публіцистичному дискурсах у післявоєнний період. Проаналізовано пов'язані з ним зміни в лексикографічній фіксації значень прикметника «простий», а також специфіку визначення поняття «еліта» у словниках радянської доби.

Розглянуто також нове значення лексеми «ватник» із похідними від неї в сучасному мовленні.

Ключові слова: нова людина, проста радянська людина, простий, еліта, ватник.

THE CONCEPT OF "SIMPLE SOVIET MAN" AS A TOOL TO DEPERSONALIZE A SOCIETY

Larysa MASENKO, *Professor of the National University of Kyiv-Mohyla Academy*

The present paper highlights the concept of "simple Soviet man" (Russian: "простой советский человек"), which became widespread in the party and journalistic discourses in the postwar period. It studies some related changes in the lexicographic fixation of the meanings of the adjective "simple", as well as the specifics of the definition of "elite" in the dictionaries of the Soviet era.

It also considers the new meaning of the lexeme "ватник" (quilted jacket) and its derivatives in the modern Ukrainian.

Key words: new man, simple Soviet man, simple, elite.

Одним із лексичних маркерів безпрецедентної уніфікації й стандартизації життя в Радянському Союзі була поширена в партійних документах, публіцистиці й масовій культурі формула «проста радянська людина» («простой советский человек»).

«Тоталітарні режими найрізномірнішого ідеологічного забарвлення, – зазначає І. Дзюба, – неминуче приходять до культивування «простої людини» як оплоту суспільства, як морально-го і громадянського взірця. Тут вони знаходять свою соціальну санкцію, в цьому їхній демократизм. Водночас «проста людина» є і героїчною – як віддана режимові до самопожертви: в цьому месіанізм режиму» [2, с. 73].

Час виникнення зазначеної формули в новозівському лексиконі ще потребує уточнення, але, очевидно, прийнятним є пояснення, що його дає російська Вікіпедія. Появу й популяризацію розглядуваного штампа тут пов'язано з піснею «Советский простой человек» на слова В. Лебедева-Кумача, створеною в 1946 р.

Наведу два найхарактерніші для нашої теми куплети з цієї пісні – другий і п'ятий (останній):

По полюсу гордо шагает,
Меняет движение рек,
Высокие горы сдвигает –
Советский простой человек.

И звезды сильнее заблестали,
И кровь ускоряет свой бег,

И смотрит с улыбкою Сталин,
Советский простой человек.

И смотрит с улыбкою Сталин,
Советский родной человек.

Звернімо увагу на те, що в тексті пісні акцентовано єдність Сталіна з народом: вождь належить до тієї ж спільноти «простих радянських людей».

Імовірно, саме ця пісня ввела до тоталітарного лексикону зазначений штамп, який у післявоєнний період став невід'ємною, настійливо повторюваною в партійних текстах формулою.

У довоєнні часи, у 1920–1930 рр., надзвичайного поширення набув штамп з іншим означенням – «нова людина». Постання «нової людини» мало бути, згідно з комуністичною ідеологією, кінцевим результатом «радикальної переробки» людства, як писав Лев Троцький у статті «Література і революція». Метою «переробки» було поліпшення людського роду. «Людина поставити собі за мету опанувати власні почуття, підняти інстинкти на вершину свідомості, зробити їх прозорими, сягнути своєю волею в підспудне та підпільне і тим самим підняти себе на новий щабель, – створити вищий суспільно-біологічний тип, якщо забажаєте – надлюдину... Людина стане незрівнянно сильнішою, розумнішою, кращою; її тіло – гармонічнішим, голос – музикальнішим...» [цит. за: 1, с. 78–79].

Оскільки головним методом «переробки людства» став безпрецедентний за масштабами

терор, уже в другій половині 1930-х рр., після ліквідації цілих верств населення, більшовикам удалося сформувати соціально однорідне суспільство, соціум «нових людей».

Так, у збірнику «Українські народні пісні», що його впорядкував і видав у 1936 р. Андрій Хвиля, одна з бучімто «народних» пісень констатувала постання «зовсім нових людей»:

Світить сонце на поля,
Гріє землі груди,
І виходять на поля
Нові зовсім люди! [9, с. XXVIII].

У реальності ж «зовсім нові люди», які вийшли на українські поля в 1936 р., після загибелі мільйонів земляків через штучно організований більшовиками Голодомор, – це були упокорені, позбавлені власних господарств і перестрашені жахливою перспективою голодної смерті селяни, насильно перетворені владою на колгоспних рабів.

Догма про виховання «нової людини» лишалася в арсеналі советського агітпропу впродовж усього періоду існування СРСР, що засвідчує й фіксація відповідного штампів в тогочасних лексикографічних працях. Так, словник української мови в 11-ти томах до одного з тлумачень прикметника «новий» подає словосполучення «нова людина» зі значенням «наш сучасник, носій нових, передових ідей» та ілюстрацією з п'єси О. Корнійчука: «Що може бути благороднішим від гордості *нової людини*, творця!» [7, с. 433].

У післявоєнний період сталінської диктатури пропагандивна риторика зазнала певних видозмін. Саме тоді, як зазначено вище, увійшла до тоталітарного дискурсу й стала канонічною формула «проста радянська людина» на позначення позбавленої індивідуальності людської одиниці, належної до загальної безликої маси населення СРСР. Стосовно загалу советської людності вживались так само знеособлені збірні номінації «трудящі маси», «народні трудящі маси», «широкі народні трудящі маси» тощо.

Розглядувана новоязівська формула набула поширення в публіцистичних тестах, зокрема у зверненнях «простих радянських людей» до Сталіна, пор. звернення невідомої особи, представленої як «простая женщина» на сторінках газети «Правда»: «Пусть мой голос услышит отец народа Иосиф Виссарионович Сталин» [15, с. 148].

Як і інші штампів тоталітарної мови, формула «проста радянська людина» ввійшла до загальноповного словника, надавши додаткового спотвореного значення прикметникові «простий». У 11-томному «Словнику української мови» з-поміж кількох значень слова «простий» зафіксовано й таке: «Належний до трудової частини суспіль-

ства, до трудящих» з ілюстрацією з журналу «Комуніст України» за 1969 р.: «Усе, що створено за роки мирної праці – справа рук, розуму і натхнення *простих радянських людей*, вихованих Комуністичною партією» [8, с. 294].

Характерно, що багатозначний прикметник «простий» словник подає лише з позитивним або нейтральним значенням, негативну семантику містить тільки похідний прикметник «простацький»: «властивий простій, невихованій людині» [Там само].

Натомість у багатьох культурах, включно з українською досовєтської доби, означення «простий» і похідні «простацтво», «простац» у застосуванні до людини або колективу має й негативні конотації.

В одній зі сцен драми Лесі Українки «Руфін і Прісцилла» слово «простацтво», яким характеризують себе представники християнської громади, підкреслює їхню темноту й інтелектуальну безпорадність. Звертаючись до єпископа з проханням визволити їх із в'язниці, вони скаржаться: «Порадь, як боронитись! Ми *простацтво!* Ми люди темні, неписьменні! Отче, загинемо без тебе!» Самоприпущення громади підтримують єпископ і диякон, називаючи свою паству «вбогими духом» та підступно маніпулюючи її неосвіченістю й наївністю для отримання власних вигод.

У польській мові на позначення людини з простоліду, плебея побутують назви *szary człowiek*, *prosty człowiek* (сіра людина, проста людина) [13, с. 250]. Такий слововжиток зберігає вплив колишньої ієрархічної структури польського суспільства з його поділом на привілейовану верству шляхти і низьку за соціальним статусом верству «хлопів».

У наведеному прикладі варто звернути увагу на паралельне означення «простої людини» як «сірої».

Сірість як домінуючу рису не лише офіційного, а й побутового життєвого простору, що стала панівною після запроваджених більшовиками насильницьких змін суспільного устрою, підкреслюють у спогадах очевидці тогочасних подій. Юрій Шевельов, чия молодість припала на період встановлення більшовицької влади в Харкові, так описує разючі зміни в побутовій атмосфері міста у 1920–1930-х рр.: «Безстилевість Харкова чудово пасувала до його нової ролі радянської столиці. Сірість опанувала поведінку людей і їхню одягу, і це гармонійно ввійшло в міський пейзаж. Зникли жіночі капелюшки, ніхто й подумати тепер не міг вийти на вулицю з вуалем на обличчі, забувся манікюр. У чоловіків так звана кепка заступила капелюхи. Краватки стали рідкісним явищем. Забулися сурдути, поширилася так звана толстовка або звичайна сорочка, звісно, не вишивана. Зимою

і в чоловіків і в жінок панувала ватянка, ознакою нової еліти в процесі формування стала шкірянка... У сірому місті не випадало бути кольоровим, люди мали стати сірими, і вони стали, як ті воші, що від них мало хто був вільний в умовах бруду, холоду й недоїдання: воші, що несли пошесті тифу й смерть» [10, с. 52].

Шевельов зауважує таку деталь одягу нової еліти, як шкірянка, що відрізняла її від загалу, одягненого в сіру ватянку. Отже, попри ліквідацію колишньої станової ієрархії та проголошення доктрини загальної соціальної рівності й побудови справедливого суспільства «простих людей», у дійсності внаслідок тоталітарного характеру радянської держави в ній утворилась таємна соціальна нерівність. Місце колишньої привілейованої верстви посіла компартійна верхівка.

У відомій праці Милована Джиласа керівна радянська еліта дістала назву «новий клас», що «розростався, мов ракова пухлина, пронизуючи метастазами все суспільство й висмоктуючи поживні речовини з його тканин». Доповнюючи ці міркування М. Джиласа, Роберт Конквест у книжці «Роздуми над сплюндрованим сторіччям» пише: «Оскільки всякий здоровий глузд має схильність рано чи пізно відкидати нереальне, до правлячого прошарку дедалі більше добирали саме затурканих і нелюдських. А подібні правлячі еліти, як зазначає Орвел, «дуже швидко костеніють», бо, на відміну від інших керівних груп (на кшталт аристократії), ці обирають своїми наступниками собі подібних. Звісно, що не абсолютно однакових, але й не дуже відмінних. Саме «негативний відбір» і виховав новий персонал» [3, с. 137].

Попри постійну лицемірну пропаганду соціальної справедливості як нібито найбільшого досягнення соціалістичної країни, в реальності партійна й державна верхівка перетворилася на закриту привілейовану касту, що мала доступ до незрівнянно вищого матеріального забезпечення, ніж «прості радянські люди».

Хоча існування призначених для керівної еліти окремих поліклінік, лікарень, магазинів та інших привілеїв не розголошувалось, приховати їх від суспільства було неможливо. Ця очевидна невідповідність життєвих реалій політичним гаслам стала одним із джерел поширення серед мислячої частини суспільства антирадянських настроїв. Одне з опублікованих нині таємних повідомлень КДБ при УРСР до ЦК КПУ від 22 грудня 1969 р. містило великий перелік «питань і тенденційних трактувань, використовуваних антирадянськими й антигромадськими елементами для розпалювання націоналістичних тенденцій і пропаганди ворожих ідеологій». У цьому переліку було й таке запитан-

ня: «Чи буде припинено марнотратство державних і суспільних коштів на всілякі прийоми, бали, обіди, частування на місцях і в центрі? Чи можна назвати скромними наших партійних, радянських і господарських керівників, які обслуговуються окремими магазинами, лікарнями, мають розкішні квартири, дачі, машини, одержують зарплату, що у кілька разів перевищує зарплату робітника й колгоспника, багато уваги надають особистому добробуту?» [4, с. 251–252].

Цікавий факт. Попри те, що правляча верхівка в СРСР належала до окремої групи, наділеної низкою привілеїв і соціально дистанційованої від народних мас, у советському новоязі фактично було накладено табу на вживання слова «еліта». Так, у «Словнику української мови» в 11-ти томах ця лексема зафіксована з чотирма значеннями, але те, що стосується людей, які «виділяються серед інших своїм суспільним становищем, розумом, здібностями і т. ін.», стоїть на останньому місці, тоді як три інші значення, подані перед ним, стосуються рослин, насіння і тварин [6, с. 474].

Натомість поширене в західних культурах поняття «еліта» вживають лише щодо людської спільноти. Так, в Оксфордському словнику англійської мови *Elite* – це «невелика спільнота людей у суспільстві (соціальна група), яка є могутньою та впливовою через те, що її представники багаті, розумні тощо» [12].

У «Великому словнику польської мови» «група людей, що виділяється в даній громаді через деякі високоцінні якості, або блага, або привілеї, які мають» [14].

Спадкоємність культу «простого советского человека» демонструє сучасна риторика Путіна. На щорічній прес-конференції 18 грудня 2014 р. в Москві російський президент, відповідаючи на запитання про незадоволення тамтешньої еліти економічною ситуацією в Росії, заявив, що вважає неправильним поділ суспільства на еліту і народ: «Есть элитное вино, элитные курорты, но нет элитных людей. Вы знаете, что такое российская элита? – Это работага, это крестьянин, на плечах которого держится вся страна. Веками держалась, сейчас держится и будет держаться. Все остальное разделение я считаю необоснованным» [11].

Як і колишні очільники СРСР, Путін розглядає підпорядковану йому державу в координатах тоталітарної моделі стосунків влади і народу. Згідно з його поглядами, російський народ – це однорідна знеособлена маса, яку становлять тільки дві верстви – робітники й селяни, тобто, за советським слововжитком, «прості люди», «люди праці». Показовою є обмовка за Фройдом у наведеній цитаті, яка ілюструє реальне ставлення Путіна до наро-

ду: замість слова «робітники» він ужив розмовну форму «роботяги», що має фамільярно-згрубіле значення з певною зверхньо-зневажливою конотацією.

На відмінність у трактуванні й мистецькому втіленні концепту «простої людини» в СРСР і в країнах західних демократій звернув увагу журналіст Олександр Прилипка: «У світовому кінематографі є дві кінострічки з однаковою назвою «Прості люди». Радянський фільм – сага про мужність і героїзм звичайних чоловіків і жінок на війні. І англо-американо-італійська стрічка «Simple men» – іронія з приводу користолюбства, авантюризму та жадібності тих же непримітних типажів. Тут різноманітність образів за Фройдом. Радянський офіціоз вітає невимогливість, однорідність і простодушність мас. Західний – засуджував». [5, с. 5]

У наш час переходу до відкритого демократичного суспільства фальшивий культ «простої радянської людини» відходить у минуле. Ба більше, як і інші штампи тоталітарної мови, він зазнає іронічного переосмислення. Прикладом таких процесів, що відбуваються в живій розмовній мові, є поява слова «ватник» із похідними «ватний», «вата», яке набуло надзвичайної популярності у дискусіях в соціальних мережах і мові журналістів. Згідно з Вікіпедією, «ватник» – це інтернет-мем, який став сленговим неологізмом в українській, російській, білоруській, латиській і литовській мовах.

Слово «ватник» увійшло до словника сучасної української мови та сленгу «Мислово», згідно з яким воно вживається на позначення «людини з (пост)радянською ментальністю, яка щиро не ро-

зуміє, для чого існує держава Україна»*. Вважають, що в Україну слово прийшло разом із російською інтервенцією в березні 2014 р.

Неологізм утворено перенесенням назви одягу – ватник (ватянка, куфайка) «куртка, стьобана на ваті» на позначення людини.

У цитованому вище фрагменті спогадів Шевельова згадано про ватянку як панівний зимовий одяг харків'ян уже в 1920-х рр. Надалі цей сірий, естетично вкрай непривабливий одяг став незмінним атрибутом зовнішнього вигляду мільйонів «простих радянських людей». Режим одягнув у куфайки робітників, колгоспників, солдат, спецпоселенців, арештантів – весь трудовий люд. Саме цей образ – образ людини у ватнику – символізував сірість і убогість побутової сфери, безправ'я й злиденність народу в країні «розвинутого соціалізму».

Очевидно, з плином часу слово «ватник» як образливе наймення обмеженої людини з советизованою ментальністю вийде з ужитку. Проте можна з певністю твердити, що впроваджене в радянську добу значення прикметника «простий» як «належний до трудової частини суспільства, трудящий» уже перейшло до категорії «застаріле». Натомість прикметник «простий» і далі вживається в усьому широкому спектрі своїх значень: як позитивного – на позначення щирої, відвертої людини, так і переважно негативного – «який нічим не виділяється серед інших, не має яких-небудь специфічних, визначних особливостей, якостей; звичайний».

* Слово «ватник» внесли у словник: URL: volynpost.com/news/37703-slovo-vatnyk-vnesly-v-slovyk

Література

1. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / пер. з німецької / Й. Баберовскі. – К.: К.І.С., 2007. – 248 с.
2. Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. – К.: Криниця, 2003. – 141 с.
3. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест // пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 373 с.
4. Політичні протести й інакюдство в Україні (1960–1990) / упоряд. В. Даниленко. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.
5. Прилипка О. Прості люди в Голівуді / Олександр Прилипка // День. – 2013. – 6–7 вер.
6. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 2, 1971.
7. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 5. – 1974.
8. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 8. – К., 1977.
9. Хвиля А. Українські народні пісні / А. Хвиля. – К.: Державне літературне видавництво, 1936. – С. XXVIII.
10. Шевельов (Шерех) Ю. Я – мене – мені... (і довкруги) / Ю. Шевельов (Шерех). – Харків; Нью-Йорк, 2001. – Т. 1. – 728 с.
11. Путин: Российская элита – это работяги и крестьяне. – URL: gordonua.com/news/worldnews/putin-rossiyskaya-elita-eto-rabotyagi-i-krestyane-56746.html
12. Advanced Learner's Dictionary, 9th edition. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – URL: oxfordlearnersdictionaries.com/
13. Bartmiński Jerzy. Językowe podstawy obrazu swiata / Jerzy Bartmiński. – Lublin, 2009. – S. 250.
14. Wielki słownik języka polskiego. – URL: wsjp.pl/index.php?id_hasla=29059&ind=0&w_szukaj=elita
15. Zemszał Piotr. Rytualność i pragmatyzm sowieckiego dyskursu totalitarnego. O pragmatycznej zasadzie kompetencji nadawcy i nominacjach dotyczących Stalina / Piotr Zemszał // Socjolingwistyka. – 2012. – № 26. – S. 148.